

Hollands buitenleven in de zeventiende eeuw

I. De opkomst van de buitenplaatsen

Kees Schmidt

Inleiding

Nog niet eens zo lang geleden konden in Westeuropese samenlevingen weinigen zich zeer veel en velen zich zeer weinig veroorloven. In de loop van de 20ste eeuw begon hierin een kentering te komen: velen konden zich meer permitteren dan eertijds - zij het beduidend minder dan de weinigen van weleer - terwijl de buitengewone mogelijkheden van weinigen werden ingeperkt zonder echter geheel en al te verdwijnen (1). Deze ontwikkeling weerspiegelt zich in de geschiedenis van het tweede huis: de buitenplaatsen van toen zijn grotendeels afgebroken, tot villaparken verkaveld of verbouwd tot conferentieoord, bejaardentehuis, kantoorruimte of museum, terwijl de tweede woning van thans - nog steeds een teken van maatschappelijk succes - niet meer de allure heeft van een patricisch buitenverblijf. De buitenplaatsen kunnen gelden als symbolen van een verdwenen levensstijl en alleen al daarom vormt hun ontstaan en ontwikkeling een interessant voorwerp van sociologisch onderzoek.

In de 17de-eeuwse Republiek kwam het bij de gefortuneerde bourgeoisie steeds meer *en vogue* om naast de woning in de stad de beschikking te hebben over een gerieflijk buitenhuis, waar men gedurende de zomermaanden enige tijd met de familie verblijf hield. Overal in Holland en daarbuiten verzezen er tot diep in de 18de eeuw buitenplaatsen langs de rivieren en vaarten en achter de duinenrij. Deze mode ging gepaard met een wassende stroom gedichten waarin de bezitter van zo'n buiten of een lofdichter de "lustplaats" bezong. Het eerste deel van dit artikel is gewijd aan de opkomst en betekenis van deze buitenverblijven voor het puikje van de Hollandse burgerij. In het tweede deel zal ik nader ingaan op de gedichten die in de Nederlandse literatuurgeschiedenis als "hofdichten" te boek staan. Voor een goed begrip van de hier geschetste "trend" is een analyse van enkele centrale maatschappelijke ontwikkelingen in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën onontbeerlijk (2).

1. Urbanisering, commercialisering en oligarchisering

In 1579 werd de Unie van Utrecht gesloten. Hierin kwamen een

aantal Noordelijke gewesten overeen de strijd tegen de Spanjaarden gezamenlijk voort te zetten. Later, toen de scheiding tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden definitief bleek, zou dit pact beschouwd worden als de grondslag van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën.

Een van de centrale figuren van de Opstand, Willem van Oranje, had een ander ideaal voor ogen gestaan: de vereniging van de zeventien oorspronkelijk Bourgondische Nederlanden onder zijn soeverein bewind. Pas in 1583, vier jaar na de Unie, verliet hij Brussel en vestigde zich met tegenzin in Delft (Romein, 1973, p. 231).

Tijdens de Opstand geraakten de Noordelijke Nederlanden in een versneld urbaniserings- en commercialiseringsproces. Amsterdam ontwikkelde zich in de periode 1585-1610 tot de voornaamste stapelmarkt van Europa (Barbour, 1950, p. 15). De val van Antwerpen (1585), de aanwezigheid van een eigen handelsvloot in Amsterdam, de toevloed van gevluchte Zuidnederlandse koop- en ambachtlieden, de reeds vóór de Opstand op gang gekomen handel met de Oostzeelanden in basisprodukten als hout en graan, de ondanks de oorlog voortgaande handel met Spanje, het ontbreken van een krachtige feodale orde in de maritieme gewesten, de binnenlandse woelingen in de omliggende landen en de centrale ligging van Holland begunstigden deze snelle commercialisering sterk (Wallerstein, 1974, pp. 210-214; De Vries, 1968, pp. 12-18; De Vries, 1973, passim).

De bevolkingsgroei, de urbanisering en de toenemende handel brachten aanzienlijke veranderingen op het platteland te weeg. Door de stijgende invoer van graan konden de boeren zich toelagen op veeteelt en tuinbouw om aan de groeiende vraag van de steden te voldoen. Voorts vond er een specialisatie plaats in gewassen die grondstoffen leverden voor de nijverheid, zoals kool- en lijnzaden, meekrap en vlas. De groeiende behoefte aan bovenstaande produkten was een der voornaamste motieven voor de talrijke droogmakerijen in de periode 1550-1650 (De Vries, 1974, pp. 119-174).

Centrum van deze ontwikkelingen was Holland. Dit gewest dat 58% van de inkomsten der Staten-Generaal opracht, was in de 17de eeuw het dichtstbevolkt en toonaangevend in politiek, economisch en cultureel opzicht. In de periode 1514-1622 nam de bevolking van dit gewest met 145% toe en in 1650 woonde bijna de helft van de totale bevolking van de Republiek in Holland (ca. 1 miljoen inwoners).

In 1514 leefde 46% van de Hollandse bevolking in de steden; in 1622 was dit percentage gestegen tot 54%. In die zelfde periode overtrof de bevolkingsaanwas in de steden die op het platteland aanzienlijk. In de tweede helft van de 17de eeuw nam de totale bevolking in Holland niet verder toe, maar steden als Amsterdam, Rotterdam en 's-Gravenhage bleven groeien (Slicher van Bath, 1975, pp. 317-323).

In Holland bevonden zich de voornaamste centra van handel en

nijverheid: niet alleen Amsterdam, maar het gehele gebied dat tegenwoordig de "Randstad" genoemd wordt, vormde een hecht netwerk van economische activiteiten (De Vries, 1974, p. 100). Hier lag het bestuurlijk centrum van de Republiek, 's-Gravenhage, waar de Staten-Generaal, de Raad van State, de Staten van Holland en andere bestuurscolleges bijeenkwamen en hier was ook het stadhoudelijk hof gevestigd. Ondanks de gedecentraliseerde staatkundige structuur van de Republiek - de Staten waren soeverein, de Staten-Generaal konden formeel slechts unaanieme beslissingen nemen - is het toch veelzeggend dat de vertrekken van de Staten van Holland, de raadpensionaris en de stadhouder in directe verbanden met elkaar stonden (Fockema Andreae, 1961, p. 44). De belangrijkste schilders, schrijvers, drukkerijen en universiteit van de Republiek waren in Holland gevestigd.

In de loop der 17de eeuw breidde de handel en nijverheid zich steeds verder uit. Jan Pieterszoon Coen merkte dienaangaande in zijn "Vertoogh" van 1623 op:

"Dese Vereenichde Nederlanden nemen door Gods zonderlinghe zegen in meenichte van volck ende rijckdom zoo zeer toe, dat het volck ende gelt (...) niet wel geëmployeerdt connen worden. De wasdom barst aen alle canten uyt: d'een loopt in Francrijk ofte schickt zijn gelt aldaer, d'ander in Engelant, Duytslant, Oostlandt, Denemarcken ende Sweden, jae selfs by den openbaere vyanden" (gecit. bij Kernkamp, 1906, p. 30).

En inderdaad strekten de handelsrelaties van de in de Republiek gevestigde kooplieden zich als een net over de destijds bekende wereld uit. Zo staken zij hun in de handel verdiende kapitaal in allerlei ondernemingen in het buitenland: "Where Dutch capital went, there swamps were drained, mines opened, forests exploited, canals constructed, ships built, new industries established, mills turned and trading companies were organized" (Barbour, 1950, p. 118).

Door haar functie van centrale stapelmarkt werd Amsterdam in de loop der 17de eeuw tevens dé kapitaalmarkt van Europa. Buitenlandse vorsten die verwickeld waren in een permanente dynastieke machtsstrijd, hadden hier agenten gestationeerd, die tot taak hadden om op zo gunstig mogelijke condities geld, wapentuig, schepen en graan te betrekken (o.c., p. 105 e.v.). Zo was de Republiek een mogendheid geworden waarmee de omringende staten rekening hadden te houden. Met de expansie van het handelsnetwerk ging een uitbreiding en intensivering van het diplomatieke verkeer tussen de Republiek en de overige staten gepaard.

Norbert Elias heeft de ontwikkeling van de Westeuropese samenlevingen sinds de middeleeuwen beschreven in termen van toenemende interdependentie: de banden tussen de mensen - Elias spreekt ook wel van interdependentieketens - zijn in de loop van die ontwikkeling langer, gedifferentieerder en gecompliceerder geworden en dit proces is gepaard gegaan met een specifieke verandering van de drifthuishouding van deze mensen in

de richting van een meer permanente en alzijdige zelfbeheersing (zie Elias, 1969a).

Het is niet moeilijk om de hierboven geschetste ontwikkelingen te interpreteren in termen van toenemende interdependentie. De interdependentieketens werden langer: de Republiek was het centrum geworden van een netwerk van handelsrelaties dat zich uitstrekte van Oost-Indië tot Brazilië, van Spitsbergen via de Levant tot in Kaapstad. De interdependentieketens werden gedifferentieerder en gecompliceerder: het aantal beroepen en gilden nam in de loop der 17de eeuw sterk toe (Van Dillen, 1970, p. 200).

De Vries heeft erop gewezen dat in de loop van de 17de eeuw een netwerk van trekvaarten tussen de steden tot stand werd gebracht. Over het stedelijke gebied dat tegenwoordig de "Randstad" genoemd wordt, schrijft hij: "The framework of this metropolitan region of interdependent cities arose in the sixteenth and seventeenth centuries. Despite the urban particularism and stubborn rivalries which at first characterized intercity relations in the area, a certain specialization of functions took place that contributed, in the course of the two centuries following 1500, to the development of a complex interdependence. During this period of rapid growth the transportation links connecting these cities were much improved; textile production, earlier a feature of each city's economy, was concentrated in Leiden; linen bleaching and finishing became the specialty of Haarlem; ceramics were concentrated in Gouda and Delft; The Hague of course, was the seat of the government; and foreign trade focused on Amsterdam and Rotterdam" (De Vries, 1974, p. 100).

Op de knooppunten van dit gedifferentieerde netwerk, in de steden, bevonden zich de kooplieden en de grotendeels uit hun kring voortgekomen regenten. Zij oefenden de in een dergelijk complex netwerk noodzakelijke coördinerende functies uit en zij waren het die de grootste rijkdom konden vergaren. De steden werden bestuurd door een allengs zich afsluitende groep regenten, die zich in hun levensstijl steeds nadrukkelijker gingen onderscheiden van de welgestelde burgerij. Dit verhevinge de de machts- en prestigestrijd tussen beide groepen, wat mede tot uitdrukking kwam in het toenemend aantal buitenplaatsen (3).

In het algemeen noemen de historici die zich met de stichting van buitenplaatsen hebben beziggehouden, als voornaamste motieven voor deze activiteit: een verlangen naar rust en ontspanning en de zucht om de adel naar de kroon te steken (4). Een aantal van hen noemt ook het beleggingsmotief, maar dit is, zoals ik zal laten zien, slechts zeer gedeeltelijk juist (5). Maar deze historici beperken zich veelal tot minutieuze beschrijvingen van de buitenplaatsen en hun bewoners, waardoor niet zichtbaar wordt hoe de bovengenoemde motieven voortkomen uit de ontwikkeling van de Hollandse samenleving in de richting van toenemende interdependentie en elitevorming. In de volgende paragrafen staat deze samenhang centraal.

2. Toenemende interdependentie: de buitenplaats als ontspanningsoord

Het urbaniserings- en commercialiseringsproces dat zich in de 16de en 17de eeuw in de Noordelijke Nederlanden voltrok, maakte een groeiend aantal mensen op een steeds voelbaarder wijze van elkaar afhankelijk. De steden groeiden en allengs ging het landelijk karakter van de middeleeuwse stad - er waren destijds nog boerderijen en talloze beplante perceeltjes binnen de stadswallen - verloren. De moes- en kruidentuinen van de welgestelde burgerij werden vanwege het ruimtegebrek buiten de stadsmuren aangelegd, een ontwikkeling die mede mogelijk was geworden door de toenemende veiligheid op het platteland (6). Zo was een stad als Amsterdam in het begin der 17de eeuw omkranst met tuinen al of niet voorzien van een prieeltje. De daar aangelegde buiten-tjes moesten echter keer op keer wijken voor de "uitleggingen" van de stad, wat - toen al - tot het nodige protest aanleiding gaf (Van Lutterveld, 1970, p. 35 e.v.). Maar er was meer aan de hand dan het langzaam "dichtgroeien" van de steden.

Elias heeft erop gewezen dat het leven op de knooppunten van complexe sociale netwerken een actieve en duurzame zelfbeheersing vereist. Mensen in deze posities moeten hun tijd indelen, vooruitdenken en de onmiddellijke bevrediging van hun driften uitstellen: "Zunächst sind es in der abendländischen Entwicklung bestimmte Ober- und Mittelschichtsfunktionen, die von ihren Inhabern eine solche beständige, aktive Selbstdisziplinierung auf längere Sicht erzwingen, höfische Funktionen in den Herrschaftszentren eines grossen Gesellschaftsverbandes und kaufmännische Funktionen in den Zentren der Fernhandelsverflechtung, die unter dem Schutz eines einigermaßen stabilen Gewaltmonopols stehen" (Elias, 1969a, II, p. 339).

Door de toenemende interdependentie deed de behoefte aan nauwkeurige coördinatiemiddelen, noodzakelijk om de handelingen van de op complexe wijze verbonden mensen op elkaar af te stemmen, zich steeds sterker voelen. In Amsterdam nam in de loop van de 16de en 17de eeuw het aantal openbare uurwerken gestaag toe en er werden verwoede pogingen gedaan om de nog zeer gebrekkige klokken regelmatig te laten lopen (Regin, 1976, p. 130; Spierdijk, 1962, p. 201).

Het waren de mensen op de knooppunten van het maatschappelijke verkeer, de regenten en de toplaag van de kooplieden, die vanaf het einde der 16de eeuw "buitenplaatsen" of, om hun eigen term te gebruiken, "hofsteden" gingen stichten (7). De aan hun veel eisende functie inherente dwang tot zelfbeheersing deed bij hen een verlangen opkomen naar een "uyt-spanning der vernuften" en deze wens kon het best gerealiseerd worden buiten de voortdurend drukker wordende steden, ver van het "vuyl gewoel van Wagen, Mensch en Peerd". De oorspronkelijk met commerciële oogmerken verworven landerijen, waar zij het "onderscheid van ruymt en van gedrangh" hadden leren kennen, boden hiertoe een uitmuntende gelegenheid (8). Bouwden de regenten en welgestelde

kooplieden aanvankelijk hun hofstede in de directe omgeving van de steden, in de loop van de 17de eeuw verwijderden zij zich steeds verder van de stad, een ontwikkeling die verband hield met de toenemende drukte rond te steden - ook de minder welgestelden volgden de gewoonte om een optrekje buiten de stad te bezitten graag na - de verbeterde vervoersmogelijkheden en de neiging om buitens aan te leggen van vorstelijke afmetingen (Van Lutterveld, 1970, p. 38 e.v.).

De ontspanningsfunctie van deze buitens blijkt duidelijk uit de hofdichten en andere "veldzangen". Zo bezong de Amsterdamse koopman Hendrik Laurensz. Spieghel, een kunstzinnige telg uit een voornaam regentengeslacht, reeds in 1597 zijn zomerhuisje aan de Amstel en Constantijn Huygens verzuchtte op de secretarie van de stadhouder:

"Beminde Saterdagh, zijt ghij noch verr' van komen?
Spoedt toch, en helpt mij weer aen Hofwijcks soeter droomen.
Kom, peerden in de Coets, 'k voel dat ick U genaeck,
En Haegh, goe nacht, ick geew; maer van Hofwijcksche vaeck" (9).

Onder een schilderij van Jacob Adriaensz. Matham (1627), waarop de "last" en de "lust" van de Haarlemse burgemeester Jan Claesz. Loo staan afgebeeld - te weten zijn brouwerij en zijn hofstede - staat het volgende karakteristieke vers:

"Dit's Huys en 't Hof van Loo; het Huys staet op het Sparen,
In 't beste van de Stad, daer onse schepen varen,
De Hofstee wel bekend op sijnen naem van Loo
Leyt aen der duynen kant, bij 't Huys te Bredero.
Daer is sijn Brouwerij, sijn arbeyd en sijn nering,
Daer wacht hij van den Heer sijn segen en sijn tering.
Hier is sijn Lust-vertreck, hier is sijn speelprieel,
Dit is sijn last en lust, dit is sijns levensdeel.
Is 't brouwen niet een angst, en een bekommerd woelen?
Dit is (voorwaer) genoeg te mercken en te voelen:
Hoe billick is het dan, dat hij wat spelens heeft
En dat hij sich te met op 't land tot rust begeeft.
Wat is 't ook van den woel van 't arme menschenleven
Indien wij nu en dan ons niet wat wils en geven,
En breken onse sorg en swaren kommer af,
Tot dat men rusten sal bij Got en in het graf" (10).

De ontspanningsfunctie van de hofsteden blijkt ook uit de namen die aan deze behuizingen gegeven werden: Buitensorgh, Sorghvliet, Tijdverdrijff, Vredenhof, Komerrust, Hofwyck etc. Zo ontstonden er in de loop van de 17de eeuw tal van hofsteden in Holland en daarbuiten: in de Watergraafsmeer (de "spilpenning der Amsterdamse kooplieden"), Kennemerland, Rijnland, 's-Graveland, de droogmakerijen, Walcheren; langs de Amstel en de daarin uitmondende stromen, de Vecht, Spaarne en Vliet; in de omgeving van 's-Gravenhage, Rotterdam, Zierikzee, Zwolle en Deventer, ja zelfs in Gaasterland (11). In plaats van complete hofsteden liet men ook wel "heerschapskamers" inrichten in een boerderij die men bezat om daar dan enige zomermaanden met de familie door te brengen. Het schijnt dat deze gewoonte vooral

in West Friesland populair was (Van der Wijck, 1974, p. 24 e.v.).

Zoals ik al eerder heb opgemerkt, wordt door sommige auteurs over buitenplaatsen veel betekenis gehecht aan het beleggingsmotief. Het is inderdaad juist dat de rijke kooplieden van de 17de eeuw een gedeelte van hun geld, dat immers volgens Coen "niet wel geëmployeerd" kon worden, belegden in land en boerderijen. Dit deden zij op grond van commerciële overwegingen: het was in een land waar de vraag naar agrarische produkten snel toenam en de grond schaars was winstgevend om landerijen te bezitten (12). Bovendien zetten de kooplieden niet al hun geld op één kaart: zij trachtten het risico van hun beleggingen zo veel mogelijk te spreiden en land was een veiliger belegging dan schepen of effecten van de Verenigde Oostindische of Westindische Compagnie (Van Dillen, 1970, p. 237). Maar dit commerciële motief verklaart niet waarom zij zich gedurende de zomermaanden enige tijd in deze boerderijen of aangebouwde "heerschapswoningen" vestigden; het verklaart niet de stroom geschriften over de "soeticheydt des buyten-levens".

Dat dit motief in dit opzicht niet toereikend is, blijkt ook uit de ontwikkeling van de architectuur van de hofsteden. Bouwde men aanvankelijk buitens in de vorm van een boerderij, in de tweede helft der 17de eeuw werd een ander type buitenhuis populair, door Van Lutternveld het "stadshuis-buiten" genoemd (Van Lutternveld, 1970, p. 95). Dit type, ontworpen door Philips Vingboons, was geïnspireerd op de brede grachthuizen die in de loop der 17de eeuw de smalle trapgevelhuizen in de steden gingen vervangen.

Kennelijk wensten deze gefortuneerde stedelingen een zelfde mate van comfort op het platteland als zij in de stad gewend waren. Dit "stadshuis-buiten" werd vanaf de tweede helft der 17de eeuw het meest voorkomende type landhuis in de Republiek. De boerderij verdween in die zelfde periode uit de hof: de commerciële functie van de hofstede werd definitief van de ontspannings- en statusfunctie gescheiden (Van der Wyck, 1974, p. 30 e.v.) (13). Overigens bleef de term "hofstede" voor dit nieuwe type buitenverblijf gehandhaafd.

Een goed voorbeeld van deze ontwikkeling biedt 's-Graveland. In 1625 verkreeg een consortium van rijke, Amsterdamse kooplieden - het was vrijwel geheel een aangelegenheid van regenten - toestemming van de Staten van Holland om zand af te graven in een gebied ten westen van Kortenhoef en Ankeveen. Deze afgraving deed vruchtbare grond aan de oppervlakte komen en het zand kon gebruikt worden voor het bouwrijp maken van de drassige grond in het zich snel uitbreidende Amsterdam. In 1634 ging men over tot verkaveling van de grond door middel van een loting (Tromp, 1975, p. 18 e.v.). Dat deze procedure niet tot ieders volle tevredenheid verliep, blijkt uit de naam die Pieter Cornelisz. Hoofst aan zijn hofstede gaf: "Rondom bedrogen" (Van Lennep, 1962, p. 97). Nog geen 25 jaar later, in 1653, schreef Vondel ter gelegenheid van het huwelijk van Joan van Waveren met Deborah de Blaeuw:

"In Goeilant bloeit een streeck, nu 's Gravenlant geheeten,
Daer d'edelste Aemstelaers een tijt geleden zweetten
Om schraele en barre hey te mesten, en den gront,
Die arm was uit zijn' aert, in vette klay en klont
En vruchtbre klaverweide en beemden te verkeerem.
Zo komt de kunst Natuur te baet, en kan haer leeren
Wat lantbouw, arbeit en zorghvuldigheid vermagh.
Hier quamen stallingen, en hoeven voor den dagh,
Palaizen, vee en vrucht, en laenen, en waranden.
Men noemt dees lantstreeck nu de Tempe dezer landen,
Daer Peneus, klaer van stroom als glas, door heene vloeit.
Hier zingt de nachtegael hier quinckeleert, en broeit
De vogel, jaer op jaer, zijne eyers uit. Hier draegen
De boomen lecker ooft. Hier vliegen, en hier jaegen
De jonkers naer patrijs, en hazen jagtgezint
Met snuffelende brack, en vluggen hazewint" (14).

's-Graveland was een lustoord voor de Amsterdamse elite geworden, een ontwikkeling die niet uit zuiver commerciële motieven te verklaren valt. Naast stallingen en hoeven is in dit fragment sprake van paleizen, lanen, waranden en jonkers die op jacht gaan. Vondel gaf hiermee een door dichtelijke overdrijving vertekende voorstelling van zaken, maar het was een beeld waarmee de "heeren" ongetwijfeld ingenomen waren: in de "Cavel Conditien" staan de intekenaren met de namen van hun heerlijkheden vermeld (Tromp, 1975, p. 24). 's-Graveland was niet zómaar een ontspanningsoord, het was een pied-à-terre van stedelijke aristocraten. De buitenplaatsen waren de aristocratische uitdrukkingvorm van het verlangen naar rust en ontspanning.

3. Aristocratisering: de buitenplaats als statussymbool

In de tweede helft van de 17de eeuw nam het aantal buitenplaatsen snel toe (15). Het "stadshuis-buiten" werd het toonaangevende type buitenverblijf en de tuinen en parken werden steeds overdadiger "aangekleed". Het hoogtepunt van deze ontwikkeling viel in het laatste kwart van de 17de en de eerste helft van de 18de eeuw: de buitenplaats was "trend" geworden.

In deze periode werd een tuinaanleg à la Le Nôtre, de ontwerper van het park van Versailles, een condition sine qua non voor iedere zich zelf respecterende eigenaar van een hofstede (Van der Wijck, 1974, p. 18; Van Sypestein, 1910, p. 129 e.v.). Overigens lieten de patriciërs niet alleen buitenplaatsen van de hierboven beschreven soort aanleggen, zij kochten ook de kastelen van de verarmde adel op en lieten die zo goed en zo kwaad als het ging verbouwen tot hun welgevallige buitenverblijven (Van Lutterveld, 1970, p. 73 e.v.; Van der Wijck, 1974, p. 16) (16). Deze activiteiten zijn symptomen van de toenemende aristocratisering van de burgerlijke elite van de Republiek, een ontwikkeling die onverbrekelijk verband is met de oligarchiseringstendenzen binnen de stadsbesturen.

"Sobald Abschliessungstendenzen, elitäre Tendenzen in berufsbürgerlichen Schichten auftreten, gewinnen sie auch ihren Ausdruck in Prestigesymbolen, welche auf die Aufrechterhaltung des Daseins der sich abschliessenden Gruppe als einer distanzierten Gruppe, und zugleich auf die Verklärung dieses Daseins abzielen", aldus Elias, die hiermee de kern van het aristocratiseringsproces in de Republiek raakt (Elias, 1969b, p. 157).

In het algemeen zijn de historici die het aristocratiseringsproces in de Republiek bestudeerd hebben, het erover eens, dat dergelijke afsluitingstendenzen zich ook hier voorgedaan hebben, al verschillen zij van mening over de mate waarin de regentenstand afgesloten raakte en de continuïteit van dit proces (17). Om de overheidsambten veilig te stellen voor hun familieleden en relaties namen de regenten in de loop der 17de eeuw in toenemende mate hun toevlucht tot geformaliseerde oligarchische praktijken, waarvan de contracten van correspondentie het meest bekend zijn (Roorda, 1961, p. 37 e.v.). Dit ging gepaard met een groeiend vertoon van rijkdom in statussymbolen als heerlijkheden, buitenplaatsen, rijtuigen, universitaire opleidingen, "grand tours", kortom het hele complex dat Veblen heeft aangeduid met de term "conspicuous consumption".

Weliswaar verzonk deze "sumptuositeit" in het niet bij de oogverblindende pracht waarmee de Franse en Engelse hofadel zich omringde, maar niettemin was er sprake van een stand die zich in toenemende mate op de internationale hofadel oriënteerde (Schöffner, 1968, p. 127). Roorda schrijft dat de pamfletten van 1672 "klagen over toenemende grootsheid, hooghartigheid en weeldezucht der regenten. Hun kostbare levenswijze, de dure karossen waarin ze reden, de juwelen waarmee ze hun vrouwen en dochters tooiden, dit alles wekte al evenveel ergernis als de weigering van de heren, de groet van gewone burgers te beantwoorden" (Roorda, 1961, p. 42).

Faber heeft in zijn studie over het oligarchiseringsproces in Friesland in de tweede helft der 17de eeuw benadrukt, dat dergelijke processen bevorderd worden door economische stagnatie of depressie. De aantrekkelijkheid van en daardoor de concurrentie om overheidsambten neemt in deze perioden toe vanwege de relatief vaste inkomsten die aan deze functies verbonden zijn (Faber, 1972, p. 359). De "oude" machthebbers trachten de rijen voor de opdringende nieuwkomers te sluiten en accentueren hun verheven positie met behulp van een reeks van statussymbolen. Faber heeft voor Friesland de economische teruggang na 1650 aangetoond, maar of dit ook voor Holland geldt, is nog een punt van discussie (18).

Van Dijk en Roorda hebben de oligarchiseringstendenzen in Amsterdam, Veere en Zierikzee in kwantitatieve termen beschreven (Van Dijk/Roorda, 1971, pp. 306-323). Zij komen tot de conclusie dat de stadhouderloze tijdvakken - 1650-1672 en vooral 1702-1748 - het meest oligarchisch waren, maar dat deze afsluiting nooit absoluut is geweest. Zo bleek in de periode 1650-1748 het aantal "homines novi" in de Amsterdamse vroed-

schap sterk te zijn afgenomen (o.c., p. 320). Voorts kwam in die zelfde periode een carrière van marskramer tot regent niet meer voor. De rijkdom en levensstijl van de homines novi vertoonden een opmerkelijke gelijkenis met die van het zittend regentenpatriciaat (o.c., p. 322). Juist omdat er nog enige mobiliteit mogelijk was, was de machts- en prestigestrijd onder het patriciaat in ruime zin zo heftig: niet alleen regenten bezaten buitenplaatsen, ook rijke kooplieden en ondernemers deden aan deze mode mee (19).

Een interessant gegeven is bovendien dat het aantal vroedschappen met een beroep in de loop der 17de eeuw daalde, terwijl het aantal dat een buitenplaats bezat, toenam. Deze ontwikkeling vond in Amsterdam haar hoogtepunt in het Tweede Stadhouderloze Tijdperk (Van Dijk/Roorda, 1971, p. 325). Hoewel enigszins misleidend vanwege de suggestie van een lineaire ontwikkeling, is het toch treffend dat de door Johan Elias opgestelde, chronologische lijst van Amsterdamse vroedschappen over de periode 1578-1795 opent met Martin Simonsz. Abbe, compassenmaker in de Sint Olofspoort, en afsluit met Mr. Andries Adolph Deutz van Assendelft, vrijheer van Assendelft en Assumburg, heer van Nootdorp, Rietschoten, Rietwijkeroord, Wijk aan Duin en Wijk op Zee (Kernkamp, 1906, p. 4).

Maar het is niet voldoende om op de samenhang van oligarchiseringstendensen en aristocratisering te wijzen. Wanneer men het aristocratiseringsproces in de Republiek wil begrijpen, is het noodzakelijk deze jonge staat te zien in het licht van de Europese samenleving als geheel. In de loop van de staatsvormings- en commercialiseringsprocessen die vanaf 1100 overal in Europa plaatsgrepen, wonnen de stedelijke burgers aan macht, maar deze "nieuwe rijken", die er in toenemende mate in slaagden een invloedrijke positie aan het hof te verwerven, namen de hoofse cultuur geheel over en distantieerden zich van hun nederige afkomst. Huizinga heeft erop gewezen dat tot in de 17de eeuw "de adellijke levensvorm zijn heerschappij over de samenleving heeft behouden lang nadat de adel als maatschappelijke structuur zijn overheerschende beteekenis verloren had" (Huizinga, 1919, p. 75).

De Republiek was het onbedoelde resultaat van een opstand tegen een aristocratisch regime. Tot diep in de 16de eeuw vormden de Noordelijke Nederlanden een onderdeel van het Bourgondische en later Habsburgse rijk, centraliserende dynastische staten, waar "de" adel de dienst uitmaakte. Hoezeer een republiek geleid door burgers, ook voor die burgers zelf, een anomalie was, bleek uit het feit dat na de afzwering van Filips II de soevereiniteit werd opgedragen aan de Hertog van Anjou, die weigerde, en vervolgens aan Elisabeth van Engeland, die het protectoraat aanvaardde en Leicester tot landvoogd benoemde.

Weliswaar was de macht van de adel in een gewest als Holland te verwaarlozen - in de Staten van Holland brachten zij slechts een van de negentien stemmen uit - maar iets van het prestige dat deze stand nog steeds genoot, blijkt uit het feit dat zij

van die negentien als eerste haar stem uitbracht. In de Staten-Generaal bracht het Hertogdom Gelre - van ouds een gewest waar de adel stevig in het zadel zat - als eerste zijn stem uit en ook het prestige van de stadhouders bleef, mede door de aanhoudende buitenlandse dreiging en de binnenlandse twisten tussen "heren" en "volk", groot.

De Republiek was een burgerlijke enclave temidden van hofsamenlevingen. De eigenaardige positie van de Republiek in het toenmalige Europa blijkt duidelijk uit de ontwikkeling van de diplomatieke betrekkingen tussen deze jonge staat en de omringende monarchieën.

Heringa heeft in een boeiende dissertatie laten zien hoe de Republiek langzamerhand door de dynastische staten als soeverein erkend werd.

In 1596 sloten Frankrijk, Engeland en de Republiek het Drie-voudig Verbond met de bedoeling een dam op te werpen tegen de Spaanse expansie en dit pact werd door de regenten beschouwd als een de facto erkenning van hun soevereiniteit. Toch kregen de gezanten van de Republiek niet de status van ambassadeur met de daaraan verbonden eerbewijzen en ook de gezantschappen van de koninkrijken naar de Republiek bestonden in het algemeen uit diplomaten van de tweede rang (Heringa, 1961, p. 526).

Niettemin schreven de Staten-Generaal in 1605 aan de Keizer, die de Noordelijke Nederlanden als een deel van zijn rijk bleek te beschouwen, dat "alle onpartijdige machtige coningen, vorsten ende stenden de Nederlanden voor eenen vrijen staet erkennen ende houden, die ghequalificeert ende bevoecht zijn haer selven te regheren", en dat zij bovendien "in qualiteyt als vooren met verscheyden coningen, vorsten ende stenden verbon-tenissen ende vrientschappen" hadden gesloten (o.c., p. 233).

In 1609, bij de sluiting van het Twaalfjarig Bestand, werden de Nederlandse gezanten als ambassadeurs erkend, al bleven er moeilijkheden betreffende de plaats van de Republiek in de hiërarchie der staten. In deze hiërarchie, ontstaan bij het ceremonieel aan het pauselijk hof, stonden de "christelijke koninkrijken" (de Keizer, Frankrijk, Spanje, etc.) bovenaan, gevolgd door de hertogdommen. De Republiek Venetië werd in de 17de eeuw als laagste van de koninkrijken behandeld op grond van het feit dat zij koningin van Cyprus was. De Noordelijke Nederlanden wilden nu "vasthouden aen de mantel van de ambassadeurs van Venetië", omdat zij zich - typerend voor de verhoudingen - beschouwden als een "republiek koninkrijken bezittende", en met die koninkrijken werden de overzeese bezittingen bedoeld (o.c., p. 527). In het Ceremoniaal van 1639 eisten de Staten-Generaal de titel van "Hoogh Mogenden" op, maar Frankrijk en Polen hielden zich daar niet aan. Zij volstonden met "Messieurs", wat weer aanleiding gaf tot een hevige prestigestrijd.

De Republiek was in de ogen van buitenlandse vorsten een burgerlijke rebellenclub, die zij uitsluitend uit opportunistische

overwegingen - de Spaanse dreiging en de grote rijkdom van Amsterdam - erkenden. Om zich in het door aristocraten beheerste diplomatieke verkeer te handhaven, was een adellijke representatie gewenst. De druk die op de Hollandse regenten uitging om zich meer "comme il faut" te gedragen, was ongetwijfeld aanzienlijk zowel voor hun prestige in de "grote wereld" als voor hun zelfrespect. De ambassadeurs van de Republiek kwamen hoofdzakelijk uit regentenkringen, waarbij een adellijke titel, verkregen door aankoop van een heerlijkheid of door de ridderslag van een buitenlands vorst, tot aanbeveling strekte (Heringa, 1961, p. 77). Het was in de Republiek niet moeilijk om "adellijke" personen te vinden: het verlangen naar de ridderslag wordt door de tijdgenoten als een inheemse ziekte beschreven (20).

In de 16de eeuw had Leicesters gevolg zich smalend uitgelaten over de "sovereine heren Hans Mulder en Hans Kaaskoper", die in de Nederlanden de dienst uitmaakten en dat deze minachtende houding in de 17de eeuw nog niet tot het verleden behoorde, blijkt uit de opmerkingen die Sir William Temple, een Brits diplomaat, maakte over de Hollandse regenten. Hij schrijft dat er dikwijls "Comical Jests" gemaakt worden over de regering van de Verenigde Provinciën, omdat deze zou bestaan uit "men of mean or Mechanik Trades". Maar dat is een misverstand, zo stelt Sir William zijn Engelse lezers gerust. De meeste regenten zijn rentenier en hun vermogen bestaat "in the Pensions of their Publique Charges, in the Rents of Lands, or Interest of Money upon the Cantores, or in Actions of the East-Indy Company, or in shares upon the Adventures of great Trading-Merchants" (Temple, 1673, p. 84). Deze regenten, aldus William Temple, worden keurig opgeleid aan de universiteit, maken niet zelden een "grand tour" net als de zonen van de "gentry" en komen grotendeels uit "Families who have many times been constantly in the magistracy of their Native Towns for many Years, and some for several Ages" (ibidem).

Het is duidelijk hoe de zaken in een beschaafd land volgens deze aristocraat geregeld dienden te zijn. Het is geen wonder dat de regenten door hun veelvuldige contacten met leden van buitenlandse elites probeerden meer in overeenstemming met hun standing te leven.

De aristocratisering van de burgerlijke elite bereikte haar hoogtepunt in de eerste helft van de 18de eeuw. De buitenplaatsen waren de pronkstukken der patriciërs geworden, hun "paleizen" op het platteland. In 1719 jubelde de lofdichter Claas Bruin in een deftig plaatwerk waarin de buitens aan de Vecht in al hun glorie stonden afgebeeld:

"Dus vorst'lijk kan een Koopheer leeven
Door 's Hemels zeegen, zorg en vlijt:
Dit alles kan den handel geeven,
In weërwil van de bitse nijd.
Gy kleene Prinssen, die uw zaalen
Ten roof aan de armoë geeven moet,

Laat af van al uw ydel praalen;
De Waereldstad aan d'Amstelvloed,
Hoe wonderlyk 't u klinkt in de ooren,
Teelt Koningen op schryfkantooeren" (21).

Maar er klonken ook andere geluiden. Zo schreef Pieter de la Court van der Voort, wiens handboek voor het aanleggen van buitenplaatsen in 1737 verscheen, de vermanende woorden:

"Tegenwoordig tragt men niets anders dan om alles heerlyk, pragtig, en konstig, om het oog van Vreemdelingen te voldoen, voort te brengen, zonder aen kosten en onderhoud, laet staen gemak of inkomen, gedagtig te zyn, zoo dat deeze Buitenplaetzen (...) te regt Last- en geen Vermaekplaetzen mogen genaemt worden" (De la Court, 1737, p. 7).

Hij waarschuwt ervoor om niet "de manieren van Koningen en Vorsten, die blootelyk ostentatie in het oog houden, in het kleine (...) na te bootsen" (o.c., p. 6). In vroeger tijden deed men dit alles veel verstandiger:

"Gants anders was het oogmerk onzer Voorouders by het aenleggen van hunne Buitenplaetzen; zy beoogden daer door eene zoete tydkortinge en stille rust in hunne hooge ouderdom te zullen genieten, te gelyk uitzynde om de voorvallende kosten van het jaerlykse onderhoud, door andere kleine voordeelen te vergoeden: daerom planten ze voor-af hooge opgaende uitkroonende boomen, en na die kragtig gebonnen te groeyen, wierden de Gebouwen aengelegt" (o.c., p. 6/7).

Men moet niet zoveel "geldspillende cieraeden" in zijn tuin aenbrengen, in ieder geval niet meer "als om aen de mode te voldoen" (o.c., p. 9). Toch is het wel dienstig om aan de aanleg van een buitenplaats te kunnen zien wie men voorheeft:

"Wyders behoort men voor-aen bij de aenkomst, door de opdoende Dreeven en Laeningen, die tot het Lusthuis strekken, de agtinge van den Bezitter te kunnen ontdekken, als mede hoedanigen aanleg, gebouwen, en cieraeden daer agter te wagten zyn. Of zig het Lustpaleis, of Jagt-huis van gekroonde Hoofden, of minder Souvereine Princen zal opdoen; dan of die van minder Princen, Graven, hooge en laege Stands- of byzondere perzooenen, daer agter leggen" (o.c., p. 11).

In de woorden van deze patriciër valt een zekere ambivalentie te beluisteren: aan de ene kant beschouwt hij het als onvermijdelijk om aan de "hedendaegse grootse manier" deel te nemen, maar aan de andere kant moet dat toch niet de spuigaten uitloopen. De aristocratische allures moeten binnen de burgerlijke perken blijven en dat is een thema dat we ook in de hofdichten tegen zullen komen.

Noten

1. Zie voor een kwantitatieve benadering van een belangrijk aspect van dit proces Wilterdink (1977).
2. Dit artikel is een enigszins gewijzigde versie van de eerste twee hoofd-

stukken van mijn doctoraalscriptie sociologie. Ik dank Joop Goudsblom, Bart van Heerikhuizen, Pieter Spierenburg, Leo Turksma en Nico Wilterdink voor hun kritische kanttekeningen.

3. Meer over dit proces in paragraaf 3.
4. Zie bv. Hoekstra (1947, p. 111 e.v.), Hoekveld (1964, p. 79 e.v.), Van Lutterveld (1970, p. 33 e.v.) en Tromp (1975, p. 25 en 37).
5. Zie b.v. Diederiks (1976, p. 110), Van Venetien (1968, p. 41) en *Wegwezen* (1969, p. 83).
6. Deze veiligheid op het platteland (d.w.z. een zekere graad van geweldsmonopolisering) is evenals de opeenhoping van rijkdommen bij enkelen een noodzakelijke voorwaarde voor het ontstaan van buitenplaatsen in de vorm waar het hier om gaat. De meeste auteurs over buitenplaatsen gaan aan deze belangrijke voorwaarde voorbij. Gunstige uitzonderingen: Hoekstra (1947, p. 111), Van Lutterveld (1970, p. 35), en Vrijland (1975, p. 42).
7. Volgens Hoekstra (1947, p. 151) stamt het woord "buitenplaats" uit de 18de eeuw. Ik gebruik deze 18de-eeuwse term ook voor de 17de-eeuwse "hofstede", omdat deze mede de functie van buitenverblijf had. Andere termen voor deze buitens: "lustplaats", "speelhuijs" en "vermaeck-plaets". "Speelhuijs" werd al in het begin der 17de eeuw gebruikt (Kernkamp, 1906, p. 25).
8. "Uyt-spanning der vernuften" is de titel van een hofdicht van J. van Someren (1660), pensionaris van de stad Nijmegen. "Het vuilj gewoel etc." en het "onderscheid van ruymt etc." is afkomstig uit Huygens (1653, p. 44 en 91).
9. Uit *Rust op Hofwyck* (1656) te vinden in Huygens/Worp (1892-1899, VI, p. 79). Constantijn Huygens was geheimschrijver en raad- en rekenmeester van Frederik Hendrik, Willem II en Willem III. Hij was eigenaar van Hofwyck, een hofstede nabij Voorburg, en autobiografisch hofdichter.
10. Geciteerd door Taverna (1977, p. 64). Let op de rechtvaardigende teneur ("Hoe billick is het dan (...)").
11. Deze opsomming pretendeert niet volledig te zijn, maar over deze gebieden heb ik op zijn minst enige aanduidingen in de literatuur gevonden. De Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe ontbreken, omdat dit de gebieden waren waar de stadhouder en de zijnen hun buitenverblijven hadden. Zie voor een overzicht van de bestaande literatuur over de verschillende buitenplaatsgebieden mijn doctoraalscriptie (p. 71, 80), die ter inzage ligt in de bibliotheek van het Sociologisch Instituut van de Universiteit van Amsterdam.
12. In hoeverre deze belangstelling voor land als beleggingsobject al een symptoom is van de toenemende aristocratisering, is moeilijk te zeggen: commerciële en statusmotieven zijn hier nauwelijks te scheiden. Volgens Johan Elias (1923, p. 101) valt deze wijze van beleggen samen met de "ontwikkeling van het standsbegrip bij de regenten".
13. In deze functieverhuizingen kan een chronologische ordening aangebracht worden: in het begin der 17de eeuw stond de commerciële functie van de hofsteden voorop, vervolgens de ontspanningsfunctie en tenslotte de statusfunctie. Maar in de praktijk zijn deze functies moeilijk te scheiden, het gaat om accentverschillen.
14. Geciteerd door Tromp (1975, p. 25). Let op de vorm: Vondel doet het voorkomen alsof deze "edelste Aemstelaers" zelf hebben staan zwoegen en zweeten met de schop in hun hand!
15. Zie bv. Van Lutterveld (1970, p. 50), Tromp (1975, p. 26, 36), Van der

- Wijck (1974, p. 16 e.v.) en Burke (1974, p. 70).
16. Dit was niets nieuws: ook in de 15de en 16de eeuw kochten de rijke stadsbestuurders van Utrecht en Leiden kastelen op, zie Van Lutterveld (1949, p. 31 e.v.) en Fockema Andreae (1952, p. 11 e.v.).
 17. Zie hiervoor vooral Van Dijk en Roorda (1971) en verder Roorda (1961, hfdst. 2), Roorda (1975, passim) en Schöffner (1968 en 1975, passim).
 18. Zie bv. De Vries (1968, inleiding) en Van Dillen (1970, pp. 494-510). Maar het is m.i. niet juist om oligarchische tendensen afhankelijk te stellen van economische processen. Al omstreeks 1625 zien we in Amsterdam oligarchiserings- en aristocratiseringstendensen en deze periode kan moeilijk gelden als een tijdvak van contractie (Johan Elias, 1923, p. 98 e.v.). Het lijkt mij beter om de oligarchisering te beschouwen als een "relatief autonoom" proces: rijke families concurreren in steeds wisselende formatie om de machtsposities waarbij sommige "allianties" er gedurende kortere of langere tijd in slagen om de belangrijke posten te monopoliseren. Economische processen zijn van invloed, maar secundair.
 19. Zie Van Lutterveld (1970, p. 20, 28): het merendeel van de Vechtbewoners was geen regent. 's-Graveland, Kennemerland en de Amstel waren bij de Amsterdamse regenten meer in trek (Van Lutterveld, 1970, p. 255).
 20. Zo sprak de Franse gezant De Buzanval van "une maladie épidémique de ce pays de vouloir avoir des lettres de chevalerie" (Romein, 1973, p. 283).
 21. Uit *Speelreis langs de Vechtstroom (De Zeegepraalende Vecht, 1719, p. 29)*.

Literatuur

- Barbour, Violet, *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century* (1950), Michigan, 1966.
- Burke, Peter, *Venice and Amsterdam*, London, 1974.
- Court van der Voort, Pieter de la, *Bijzondere aanmerkingen over het aenleggen van pragtige en gemeene landhuizen, luthoven, plantagien en aenklevende cieraeden*, Leiden, 1737.
- Diederiks, H.A., "Stedeling en buitenplaats", in: *68ste Jaarboek van het genootschap Amstelodamum* (1976), pp. 108-121.
- Dillen, J.G. van, *Van rijkdom en regenten*, 's-Gravenhage, 1970.
- Dijk, H. van en D.J. Roorda, "Sociale mobiliteit onder regenten van de Republiek", in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* 84 (1971), pp. 306-328.
- Elias, Johan E., *Geschiedenis van het Amsterdamsche regentenpatriciaat*, 's-Gravenhage, 1923.
- Elias, Norbert, *Ueber den Prozess der Zivilisation*, 2e druk, 2 delen, Bern, 1969a.
- Elias, Norbert, *Die höfische Gesellschaft* (1969b), Darmstadt/Neuwied, 1975.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland*, 2 delen, A.A.G. Bijdragen 17, Wageningen, 1972.
- Fockema Andreae, S.J., J.G.N. Renaud en E. Pelinck, *Kastelen, ridderhofsteden en buitenplaatsen in Rijnland*, Leiden, 1952.
- Fockema Andreae, S.J., "De Nederlandse staat onder de Republiek", in: *Verhandelingen der Kon. Ned. Akad. v. Wet. afd. Letterk.*, N.R. LXVIII, 3, Amsterdam, 1961.
- Heringa, Jan, *De eer en hoogheid van de staat*, Groningen, 1961.

- Hoekstra, P., *Bloemendaal, proeve ener streekgeschiedenis*, Wormerveer, 1947.
- Hoekveld, G.A., *Baarn, schets van de ontwikkeling van een villadorp*, Baarn, 1964.
- Huizinga, Johan, *Herfsttij der Middeleeuwen* (1919), Haarlem, 1941.
- Huygens, Constantijn, *De gedichten van Constantijn Huygens*, naar zijn handschrift uitgegeven door J.A. Worp, 9 delen, Groningen, 1892-1899.
- Kernkamp, G.W., "Amsterdamsche patriciërs", in: *Vragen des Tijds*, 32, (1906), pp. 1-41.
- Lenep, F.J.E. van, *Late regenten*, Haarlem, 1962.
- Lutterveld, R. van, *De Stichtse Lustwarande*, Amsterdam, 1949.
- Lutterveld, R. van, *De buitenplaatsen aan de Vecht*, 2e dr., Lochem, 1970.
- Regin, Deric, *Traders, Artists, Burghers, a Cultural History of Amsterdam in the 17th Century*, Assen, 1976.
- Romein, Jan en Annie, *De lage landen bij de zee*, 5e dr., Amsterdam, 1973.
- Roorda, D.J., *Partij en factie*, Groningen, 1961.
- Roorda, D.J., "De regentenstand in Holland", in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, Den Haag, 1975, pp. 232-251.
- Schoeffer, Ivo, "La stratification sociale de la République des Provinces Unies au XVII^e siècle", in: R. Mousnier (ed.), *Problèmes de la stratification sociale*, Paris, 1968, pp. 121-133.
- Schoeffer, Ivo, "Ons tweede tijdvak", in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, Den Haag, 1975, pp. 364-379.
- Slicher van Bath, B.H., "De demografische ontwikkeling tijdens de Republiek", in: *Vaderlands verleden in veelvoud*, Den Haag, 1975, pp. 312-336.
- Spierdijk, C., *Klokken en klokkenmakers*, Amsterdam, 1962.
- Sypsteijn, C.H.C.A. van, *Oud-Nederlandsche tuinkunst*, 's-Gravenhage, 1910.
- Taverne, Ed, *58 miljoen Nederlanders en de mooie natuur*, Amsterdam, 1977.
- Temple, William, *Observations upon the United Provinces of the Netherlands*, (1673), Oxford, 1972.
- Tromp, Heimerick en Jacob Six, *De buitenplaatsen van 's-Graveland*, Zeist, 1975.
- Veen, P.A.F. van, *De soetheit des buyten-levens, verghevelschapt met de boucken*, Den Haag, 1960.
- Venetien, J. van, *Hart van Kennemerland*, IJmuiden, 1968.
- Vries, Jan de, "On the Modernity of the Dutch Republic", in: *Journal of Economic History* 33 (1973), pp. 191-202.
- Vries, Jan de, *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700*, New Haven, 1974.
- Vries, Johan de, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw*, Leiden, 1968 (diss. 1959).
- Vrijland, C.W.D., *Geschiedenis van Bloemendaal en Aerdenhout*, Haarlem, 1975.
- Wallerstein, Immanuel, *The Modern World-System*, New York, 1974.
- Wegwezen. Recreatie vroeger, nu en straks*, tentoonstellingscatalogus van het Amsterdams Historisch Museum, 1969.
- Wilterdink, Nico, "Vermogensverhoudingen in Nederland: empirische bevindingen", in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4, 2 (1977), pp. 182-203.
- Wijck, H.W.M. van der, *De Nederlandse buitenplaats, z. pl.* (diss. Delft), 1974.
- De Zeegepraalende Vecht*, vertoonende verscheidene gesichten van lustplaatsen, heerenhuysen en dorpen beginnende van Utrecht en met Muyden besluytende, Amsterdam, 1719.